

Education and Environment in Light of Theology with Emphasis on the Fundamental Transformation Document of Education

Mohammad Motamedi Rad¹, Mohammad Reza DaymehKar², Amirabbas Rastegari Moghaddam³

¹ Department of Geography Education, Farhangian University, Tehran, Iran
(Corresponding author). m.motamedirad@cfu.ac.ir

² Department of Geography Education, Farhangian University,
Tehran, Iran. Daymehkar@gmail.com

³ Bachelor student, Department of Geography Education, Farhangian University,
Tehran, Iran. A.rastegari.m@gmail.com

Abstract

Environmental changes and human activities are directly related, and in the long term, these changes have severe consequences for human life and health. This study, using a descriptive-analytical method, examines education and the environment in light of theology with an emphasis on the Fundamental Transformation Document of Education. The Holy Qur'an and the traditions of the infallible Imams (PBUT) are replete with verses and hadiths that emphasize the importance of preserving and protecting the environment. The Fundamental Transformation Document of Education, as the roadmap for the educational system of the Islamic Republic of Iran, also emphasizes the education of a generation committed to preserving the environment. The findings of this study show that environmental theology, as an emerging discipline, seeks deep and sustainable solutions to today's environmental challenges based on religious teachings. Additionally, one of the key foundations recognized in all sections of the Fundamental Transformation Document and the National Curriculum is the recognition of the relationship between humans and nature and the environment as a foundation for striving to achieve stages of "Hayat Tayyibah" (a good life) for the educational system's audience. In this regard, the environment should be coherently and purposefully designed and integrated into the educational system through various means such as strengthening the teaching of environmental concepts in the educational system at all levels by including specialized courses tailored to students' ages, institutionalizing the culture of environmental protection in society, and supporting and empowering researchers in the field of environmental theology.

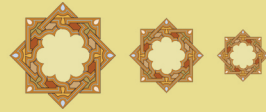
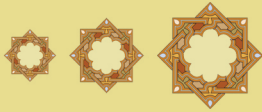
Keywords: Theology, environment, Qur'an, Fundamental Transformation Document of Education, education, nature.

Received: 2024/03/26 ; Revised: 2024/05/10 ; Accepted: 2024/06/14 ; Published online: 2024/09/23

Cite this article: Motamedi Rad, M., DaymehKar, M.R. & Rastegari Moghaddam, A. (2024). Education and Environment in Light of Theology with Emphasis on the Fundamental Transformation Document of Education. *Research Quarterly of Islamic Education and Training*, 5(3), p. 43-64. <https://doi.org/10.22034/riet.2024.16300.1255>

Publisher: Farhangian University © the authors <http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir/> Article type: Research Article

آموزش و محیط زیست در پرتو الهیات با تاکید بر سند تحول بنیادین آموزش

محمد معتمدی^۱ راد، محمد رضا دیمه کار^۲، امیرعباس رستگاری مقدم^۳

^۱ گروه آموزش جغرافیا، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

m.motamedirad@cfu.ac.ir

^۲ گروه آموزش جغرافیا، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

Daymehkar@gmail.com

^۳ دانشجوی کارشناسی، گروه آموزش جغرافیا، دانشگاه فرهنگیان، بیرجند، ایران.

A.rastegari.m@gmail.com

چکیده

تغییرات محیط زیست و فعالیت‌های انسان با یکدیگر رابطه مستقیمی داشته و در دراز مدت این تغییرات عواقب ناگواری برای زندگی و سلامت انسان به همراه دارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به بررسی آموزش و محیط زیست در پرتو الهیات با تاکید بر سند تحول بنیادین آموزش پرداخته است. قرآن کریم و روایات معصومین (ع) سرشار از آیات و احادیثی است که بر اهمیت حفظ و حراست از محیط زیست تأکید می‌کنند. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز به عنوان نقشه راه نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران، بر تربیت نسلی متعهد به حفظ محیط زیست تأکید دارد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد الهیات محیط زیست به عنوان دانشی نوظهور، با اتکاء به آموزه‌های دینی، درصدد یافتن راه‌حلهایی عمیق و پایدار برای چالش‌های زیست‌محیطی امروز بشر است. از طرفی یکی از پایه‌های اصلی مورد توجه در تمامی بخش‌های سند پایه الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درس ملی، به رسمت شناختن اهتمام به رابطه انسان با طبیعت و محیط زیست به عنوان بستر تلاش برای تحقق مراتبی از حیات طیبه برای مخاطبان نظام آموزشی است. در این زمینه باید محیط را به گونه‌ای منسجم و هدفمند تدوین و طراحی نموده و امکان انتقال آن را از راه‌هایی نظیر تقویت آموزش مفاهیم زیست‌محیطی در نظام آموزشی در تمامی مقاطع تحصیلی با گنجانیدن دروس تخصصی و متناسب با سن دانش‌آموزان، نهادینه‌سازی فرهنگ حفاظت از محیط زیست در جامعه، تقویت و حمایت پژوهشگران در زمینه الهیات محیط زیست را فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: الهیات، محیط زیست، قرآن، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، آموزش، طبیعت.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۷؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۵؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲
استناد به این مقاله: معتمدی راد، محمد؛ دیمه کار، محمد رضا؛ رستگاری مقدم، امیرعباس (۱۴۰۳). آموزش و محیط زیست در پرتو الهیات با تاکید بر سند تحول بنیادین آموزش. پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی، ۵(۳)، ص ۴۳-۶۴.

<https://doi.org/10.22034/riet.2024.16300.1255>

© نویسندگان

<http://tarbiatmaaref.cfu.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه فرهنگیان

۱. مقدمه

تحولات و پیشرفت‌های سریع صنعتی و فناوری در عرصه‌های مختلف به موازات پیامدهای مثبت خود نتایج نامطلوبی را نیز به همراه داشته است. از جمله این آثار منفی می‌توان به تأثیرات ناخوشایند پیشرفت‌های فنی و صنعتی روی محیط زیست انسان اشاره نمود. این مسئله از آن جهت واجد اهمیت است که دنیا با بحران‌های بزرگ زیست محیطی مواجه می‌باشد. تخریب جنگل‌ها و مراتع، آلودگی آب‌ها، گسترش شهرها و جمعیت، افزایش مصرف سوخت‌های فسیلی، از بین رفتن گونه‌های جانداران، پیدایش بیماری‌های ناشناخته و سخت درمان و ده‌ها مورد از این قبیل، ضرورت طرح جامع جهانی برای مقابله با این پدیده و نجات زیست کره از عواقب خطرناک آن را بیش از هر زمان دیگر گوشزد می‌کند (نجرپوریان، ۱۳۹۰).

طبق آموزه‌های دینی، انسان اشرف مخلوقات بوده و طبیعت برای او خلق شده است تا برای رفع نیازهای خود از آن بهره بگیرد، اما بشر هنگام بهره‌وری باید تعادل موجود در محیط زیست را حفظ کند؛ زیرا حفاظت از محیط زیست به معنای استفاده نکردن از آن نیست، بلکه مقصود از بهره‌وری، استفاده بهینه همراه با نگهداری و مراقبت از محیط زیست است (مردانی و همکاران، ۱۳۹۵). در طول تاریخ، دغدغه اصلی متدینان، حفظ ایمان و هویت دینی خود بوده است. با این حال، از اواخر قرن بیستم، بشریت با چالشی نو و فراتر از مرزهای دین روبرو شده است: بحران شکننده شدن طبیعت. این بحران، زنگ خطری برای هویت دینی و ایمان به‌شمار می‌رود؛ چراکه دیگر نمی‌توان با اتکاء به تصور سنتی از طبیعت بی‌نهایت و پایدار، به وظایف دینی خود عمل کرد. از جمله بحران‌های زیست محیطی که زندگی بشر را تحت تأثیر قرار خواهد داد، می‌توان به نابودی لایهٔ اوزون، باران‌های اسیدی، تغییرات اقلیمی، آلودگی‌های رادیواکتیوی، جنگل‌زدایی، فرسایش و تغییرات مربوط به خاک، تخریب حیات وحش، منقرض شدن حیوانات و گونه‌های مختلف گیاهی و کویرزایی و... اشاره کرد (صالح و همکاران، ۱۳۹۶). اما فارغ از تعاریف و تبیین‌های مختلف مفهوم محیط زیست، باید بر این نکته تأکید کرد که ارتقای مباحث علمی و تقویت درک نسل جوان در زمینه محیط زیست، باید در دستور کار مدیریت محیط زیست قرار گیرد (محرّم‌نژاد و حیدری، ۱۳۸۵). بر این مبنا آنچه که فرایند آموزش محیط زیست نامیده می‌شود، درصدد است تا مجموعه آموزش‌ها و یادگیری‌های زیست محیطی را به گونه‌ای منسجم و هدفمند تدوین و طراحی نموده و امکان انتقال آن را به نوجوانان و جوانانی که شهروندان آینده جامعه هستند، فراهم آورد؛ لذا آموزش مفاهیم زیست محیطی و حوزه‌های وابسته به آن از اهمیت فراوانی برخوردار است (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۷۸).

محیط زیست از هوا، آب، خاک، منابع طبیعی، جانوران، انسان و... و روابط متقابل بین آنها تشکیل شده است. این بخش‌ها با هم در کنش و واکنش می‌باشند. مدیریت مؤثر و کارآمد از طریق برنامه‌ریزی،

سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و سرپرستی و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین شده صورت می‌گیرد. کلیه مراحل فوق‌الذکر در تعامل با یکدیگر هستند و در رأس آن برنامه‌ریزی قرار گرفته است. اولین اقدام برای دستیابی به مدیریت خردمندانه محیط زیست، شناخت مسائل مربوط به آن، آموزش و اطلاع‌رسانی به دست‌اندرکاران و مردم، و برنامه‌ریزی برای حل آن می‌باشد. مدیریت زیست‌محیطی نمی‌تواند امیدوار به غلبه بر تمامی مسائل و مؤلفه‌های زیست‌محیطی که با آن سروکار دارد، باشد، بلکه وظیفه مدیریت زیست‌محیطی، مطالعه و تلاش در جهت کنترل فرآیندها به منظور تحقق اهداف خاص است. از طرفی هرگونه تعدی به طبیعت، پیامدهای متعددی دارد که بسیاری از آنها قابل پیش‌بینی نیستند. از آنجایی که همه اجزاء در محیط زیست به یکدیگر مرتبط هستند، لذا، انسان و طبیعت به نحو جدایی‌ناپذیری درهم تنیده هستند و عمل هر کدام بر عمل دیگری اثر می‌گذارد. بایستی دقت و مراقبت شود که محصولات تولید شده توسط انسان در هیچ کدام از فعل و انفعالات بیوژئوشیمیایی زمین تداخل نکند، که در این میان نباید از آموزش محیط زیست غافل شد؛ چراکه آموزش محیط زیست فرایندی فعال است که طی آن آگاهی، دانش و مهارت‌ها ارتقاء یافته و منجر به درک، تعهد، تصمیمات آگاهانه و فعالیت‌های سازنده برای مدیریت کلیه اجزای به هم آمیخته محیط زیست می‌شود. با برگزاری دوره‌های آموزشی، نحوه رابطه منطقی و درست انسان با محیط زیست را آموزش داده و این امر مستلزم شناخت و افزایش آگاهی مردم و برنامه‌ریزی برای بهبود وضعیت موجود خواهد بود. لذا، آموزش مفاهیم زیست‌محیطی و حوزه‌های وابسته به آن از اهمیت فراوانی برخوردار است که در پژوهش حاضر به بررسی نقش آموزش مبتنی بر الهیات محیط زیست در ارتقای فرهنگ زیست‌محیطی و حفاظت از کره زمین با توجه به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش پرداخته می‌شود. لذا، با توجه به تأکیدات دین اسلام و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر حفظ محیط زیست، این پژوهش به دنبال یافتن پاسخ به سوال نقش آموزش مبتنی بر الهیات محیط زیست در ارتقای فرهنگ زیست‌محیطی و حفاظت از کره زمین چیست؟ می‌باشد.

۲. پیشینه تحقیق

در زمینه رابطه الهیات و محیط زیست و الهیات زیست‌محیطی مطالعاتی انجام شده است که در ادامه به برخی مطالعات اشاره می‌گردد.

عابدی سروستانی و همکاران (۱۳۸۶)، در پژوهشی با عنوان «ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی»، نشان دادند که چرا تبیین اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر دیدگاه خدامحوری، دیدگاهی جامع‌تر برای حفاظت از محیط زیست می‌باشد و در ادامه این پژوهش با

ارائه رویکردی نوین در اخلاق زیست‌محیطی، به دنبال تبیین رابطه‌ای صحیح بین انسان و طبیعت بر پایه خداباوری و خودشناسی است. این رویکرد که از انسان‌شناسی اسلامی الهام گرفته، بر بعد روحانی نفس انسان تأکید دارد و صیانت از محیط زیست را در پرتو شناخت خود و جایگاه ما در هستی تبیین می‌کند.

نچارپوریان (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان «محیط زیست از منظر قرآن و سنت»، به بررسی محیط زیست از منظر تبیین عناصر محیط زیست در قرآن و سنت پرداخته و سپس عناصر محیط زیستی که در قرآن و سنت بیان شده را توصیف کرده و عوامل تخریب آن‌ها را بررسی می‌کند و سپس به ارائه راهکارهایی برای مقابله با این معضل می‌پردازد.

مشهدی و فهیمی (۱۳۹۴)، در پژوهشی با عنوان «نسبت دین و حقوق محیط زیست»، به بررسی رشته حقوق محیط زیست که یک رشته نوپدید است، پرداخته و ضمن بررسی نقش و جایگاه حقوق محیط زیست در اسلام، به تبیین دیدگاه‌های ادیان الهی در حفظ محیط زیست می‌پردازد.

مردانی و همکاران (۱۳۹۵)، در پژوهشی با عنوان «تحلیل مبانی دینی حفاظت از محیط زیست به عنوان یک هدف تربیتی»، که با روش‌های توصیفی - تحلیلی و استنتاجی انجام شده، دریافته‌اند که دانش و نگرش محیط زیستی نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد نگرش و بروز رفتارهای زیست‌محیطی داشته و تولید این دانش‌ها در قالب هدف تربیتی، از وظایف نظام‌های آموزشی است.

فخار نوغانی (۱۳۹۸) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی و نقد مدل آفرینش به‌مثابه پیکر خداوند در الهیات محیط زیست»، به بررسی دیدگاه سلی مک فام متکلم مسیحی در حوزه الهیات محیط زیست در خصوص نقش مدل‌های دینی در حل بحران‌های زیست‌محیطی پرداخته است.

سلیمیان‌ریزی و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهشی با عنوان «ارزیابی سواد زیست‌محیطی دانش‌آموزان و چالش‌های اجرایی آموزش محیط زیست در مدارس» نشان دادند که دانش‌آموزان مقطع متوسطه اگرچه در بعد عاطفی سواد زیست‌محیطی دارای وضعیت مناسبی هستند، ولی به لحاظ شناخت زیست‌محیطی و نیز مهارت‌ها و عملکردهای مربوط به آن از شرایط و شاخصه‌ای لازم برخوردار نیستند. به‌علاوه، مهم‌ترین مشکلات اجرایی مدارس متوسطه در حوزه آموزش محیط زیست، فقدان تجهیزات لازم، کمبود زمان و عدم وجود ارتباط و تعامل مراکز آموزشی با نهادها و مراکز زیست‌محیطی جامعه می‌باشد.

علیزاده شوشتری و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «مدل ادب محیط زیست و تبیین اهداف آموزش محیط زیست براساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین»، مدل ادب محیط زیست و اهداف آموزش محیط زیست را براساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین ترسیم و ارائه کردند.

بدون شک در این فرآیند، تعلیم و تربیت یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های مورد نیاز در دستیابی به

آرمان‌ها است. در بحث تعلیم و تربیت، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش همچون قانون اساسی، برای اداره بلندمدت و همه‌جانبه آموزش و پرورش کشور و برنامه درس ملی به عنوان یکی از زیرنظام‌های اصلی سند تحول بنیادین، نقشه جامع یادگیری، زمینه ایجاد تحول همه‌جانبه، گسترده و عمیق در مفاهیم و محتوای آموزشی را فراهم می‌آورد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). بنابراین، با توجه به اینکه اهداف برنامه‌های آموزش محیط زیست در کشور باید مبتنی بر اهداف، مبانی و اصول برگرفته از اسلام و مطابق با اهداف مبانی و اصول سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی باشد و گاهاً نگاهی به فعالیت‌های آموزشی و تربیتی در عرصه محیط زیست کشور در بسیاری موارد چنین تطابقی را نشان نمی‌دهد، با توجه به تأکید سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر آموزش محیط زیست، مبانی و آموزه‌های موجود در الهیات محیط زیستی که می‌توان از آنها در نظام آموزشی برای ارتقای فرهنگ زیست‌محیطی دانش‌آموزان استفاده کرد، کدامند؟

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی، درصدد تبیین ضرورت الهیات محیط زیست و معرفی مهم‌ترین دیدگاه‌ها و رویکردهای موجود در این زمینه است. همچنین ضمن تأکید بر اهمیت حفاظت از محیط زیست، به نقش آموزش دینی در این راستا، با توجه به سند تحول بنیادین آموزش و پرورش می‌پردازد.

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. ارتباطات الهیات با محیط زیست

ادیان الهی همواره بر حفظ و حراست از محیط زیست و عناصر طبیعت به عنوان موهبت‌های الهی تأکید کرده‌اند. با این حال، در سال‌های اخیر، شاهد تخریب و نابودی بی‌رویه این گنجینه‌های ارزشمند بوده‌ایم. این تناقض آشکار میان آموزه‌های دینی و وضعیت کنونی محیط زیست، ضرورتی انکارناپذیر برای بازنگری و اتخاذ رویکردی مسئولانه در قبال طبیعت را به وجود می‌آورد (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۴). با توجه به رشد روزافزون جمعیت و محدود بودن منابع طبیعی در دسترس، حفاظت از محیط زیست از مهم‌ترین مسائل جوامع بشری است (ملانظری، ۱۳۸۲). محیط زیست سالم، هدیه‌ای ارزشمند از جانب خداوند متعال بوده که همواره مورد توجه انسان‌ها است. اما در عصر حاضر، رویکرد توسعه اقتصادی بی‌وقفه، منجر به بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی و در بسیاری موارد، تخریب و آسیب به محیط زیست شده است. گسترش روزافزون بحران‌های زیست‌محیطی که نه تنها انسان، بلکه جانوران و گیاهان را نیز در معرض خطر قرار می‌دهد، ضرورت توجه جدی جوامع بشری به این معضل را بیش از پیش آشکار

می‌کند. در این میان، نگاه دینی به مسئله محیط زیست حائز اهمیت فراوان است. دو دیدگاه متضاد در این زمینه وجود دارد:

دیدگاه اول: عده‌ای معتقدند که بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از فاصله گرفتن از آموزه‌های دینی است و راه‌حل آن را در تقویت تربیت اخلاقی و دینی می‌دانند.

دیدگاه دوم: در مقابل، گروهی با رویکردی سکولار، مشکل را در آموزه‌های دینی جستجو می‌کنند و معتقدند که این آموزه‌ها در تشدید بحران نقش داشته‌اند (فراهانی فرد، ۱۳۸۵).

۴-۲. اهمیت محیط زیست در اسلام

در آموزه‌های اسلامی، عناصر طبیعت نظیر آب و هوا، درختان و جانوران و... جایگاه ویژه‌ای دارند (فهمی و مشهدی، ۱۳۸۸). به طوری که در اسلام محافظت از محیط‌زیست عملی عبادی محسوب می‌شود (ملکیان و سلمانی، ۱۳۹۲). در آیات و روایات فراوانی به اهمیت محیط زیست پرداخته شده است.

۴-۳. اهمیت محیط زیست از منظر آیات قرآن کریم

نگاهی گذرا به آیات قرآن کریم، تصویری بدیع از توجه عمیق این کتاب آسمانی به مقوله محیط زیست به خواننده ارائه می‌دهد. تکرار واژه‌هایی مانند «ارض» (۱۵۴۱ مرتبه)، «سما» (۳۱۰ مرتبه)، «ماء» (۶۴ مرتبه) و «جبل» (۱۳۶ مرتبه) در قرآن، گواه این مدعا است که حفظ و صیانت از محیط زیست، جایگاهی والا در آموزه‌های الهی دارد (ملک، ۶۷). در آیه ۱۱۵ سوره بقره از جایگاه طبیعت به عنوان تجلی‌گاه خداوند متعال یاد شده است که انسان در جای‌جای آن حضور الهی را دریافت می‌کند، «وَ اَيْنَمَا تُوَلُّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ». قرآن کریم از آسمان، ستارگان، خورشید، ماه، ابر، باران، جریان باد، حرکت کشتی‌ها در دریاها، گیاهان، حیوانات و بالأخره هر امر محسوسی را که بشر در اطراف خود می‌بیند، به عنوان موضوعاتی که درباره آن باید اندیشید و تفکر کرد، یاد نموده است (مطهری، ۱۳۸۶). چنانکه خداوند انسان را به دقت و مطالعه در آسمان‌ها و زمین فرامی‌خواند، «قُلْ اَنْظُرُوْا مَاذَا فِى السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ ...» (یونس، ۱۰۱). همچنین قرآن کریم در جایی دیگر آسمان‌ها و زمین را آیه عظمت خداوند می‌داند، «خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ بِالْحَقِّ اِنَّ فِىْ ذٰلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِيْنَ» (عنکبوت، ۴۴). «وَ مِنْ اٰيٰتِهِ خَلْقُ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ وَ اِخْتِلَافِ السِّنِّيْنَ وَ اَلْوَانِكُمْ اِنَّ فِىْ ذٰلِكَ لَآيٰتٍ لِّلْعٰلَمِيْنَ» (روم، ۲۲). خداوند روییدن گیاهان را در زمین آیه‌ای از خود دانسته است، «اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الْاَرْضِ كَمْ اَنْبَتْنَا فِيْهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيْمٍ اِنَّ فِىْ ذٰلِكَ لَآيَةً وَ مَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُّؤْمِنِيْنَ» (شعراء، ۷-۸). زندگی زنبور عسل و بهره‌گیری از شهد گل‌ها برای تولید عسل، مشتمل بر آیه و نشانه برای اهل تفکر تلقی شده است «وَ مِنْ ثَمَرٰتِ النَّخِيْلِ وَ الْاَعْنَابِ تَنْخَضُوْنَ مِنْهُ سَكْرًا وَ رِزْقًا حَسَنًا اِنَّ فِىْ ذٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْقِلُوْنَ» (نحل، ۶۷). لذا، در جهان‌شناسی قرآن کریم، طبیعت و

محیط زیست از مصادیق آیات الهی است.

۴-۴. اهمیت محیط زیست از منظر روایات

با نگاهی گذرا به روایات اسلامی می‌توان به اهمیت حفظ محیط زیست پی برد. معروف‌ترین روایت از حضرت علی (ع) است: «از خدا نسبت به بندگان و شهرهایش پروا کنید؛ زیرا دارای مسئولیت هستید، حتی نسبت به زمین‌ها و حیوانات» (نهج البلاغه، ص ۲۴۲). براساس این روایت، صرف استفاده ابزاری از محیط زیست و حیوانات، در مکتب تعالی بخش اسلام مردود است.

۴-۵. اخلاق زیست محیطی

اخلاق زیست محیطی رشته نسبتاً نوپدید است که در پی بی‌توجهی و بی‌احترامی انسان دوران جدید به محیط طبیعی اطراف خود و نشناختن حریم طبیعت، شکل گرفته است. آنچه امروزه به نام اخلاق زیست محیطی شناخته می‌شود، کمتر از ۵۰ سال سابقه دارد. این رشته به آب، جنگل، دریا و چرخه مصرف، بوم‌شناسی و سرنوشت حیوانات در آستانه نابودی توجه دارد و دل‌نگران حیات وحش و طبیعت است و درباره ارزشمندی یا بی‌ارزشی ذاتی آنها بحث می‌کند (اسلامی، ۱۳۹۲). امروزه وخامت بحران‌های زیست محیطی تا حدی است که حیات انسان و سایر موجودات بر کره خاکی را به مخاطره انداخته است. به همین دلیل، مبانی نظری تعیین‌کننده تعامل انسان با طبیعت از جمله اخلاق، مورد توجه علاقه‌مندان به محیط زیست قرار گرفته است به طوری که تبیین نظریه اخلاق زیست محیطی مناسب از ضروریات حفاظت و بهره‌برداری از محیط زیست محسوب می‌گردد. اخلاق زیست محیطی رایج بر طیفی از مبانی ارزش ذاتی قرار دارند که انسان محوری و زیست بوم محوری دو سر آن را تشکیل می‌دهند، اما در سال‌های اخیر تعامل مناسب انسان با محیط زیست طبیعی و راه‌حل بحران‌های زیست محیطی، در بازگشت به مبانی دینی و معنوی جستجو می‌شود (سروستانی و همکاران، ۱۳۸۶).

۴-۶. مبانی اخلاق زیست محیطی

پذیرش اینکه طبیعت صرفاً ابزاری برای بهره‌برداری انسان نیست و ارزشی ذاتی در خود دارد، نقطه عطفی در شکل‌گیری اخلاق زیست محیطی به‌شمار می‌رود. این رویکرد بر گسترش قلمرو اخلاقیات به فراتر از روابط انسانی و دربرگیری تعامل انسان با طبیعت تأکید دارد (دیو، ۱۳۸۷). در اخلاق زیست محیطی، دو دیدگاه اصلی در مورد ارزش طبیعت وجود دارد:

ارزش ذاتی: طبیعت به خودی خود ارزشمند است، فارغ از هرگونه فایده‌ای برای انسان.

ارزش ابزاری: ارزش طبیعت به میزان سودمندی آن برای انسان بستگی دارد. این دو دیدگاه، مبنای دو رویکرد کلی در اخلاق زیست محیطی هستند. در این رابطه، در غرب اخلاق زیست محیطی به دو دسته تقسیم می‌شود،

اخلاق انسان محور: بر منافع و رفاه انسان تمرکز دارد.

اخلاق مبتنی بر احساس و آگاهی: به ارزش ذاتی موجودات زنده احترام می‌گذارد.

مباحثات عمیقی بین طرفداران این دو رویکرد وجود دارد. یافتن تعادلی بین آنها و تعیین چارچوبی جامع برای ارزش‌گذاری طبیعت، از چالش‌های مهم این حوزه است.

۷-۴. الهیات محیط زیست: پیوند رابطه انسان و طبیعت با خالق

الهیات محیط زیست به دنبال تبیین رابطه انسان، طبیعت و خداوند است. در این دیدگاه، جهان هستی به‌مثابه فعل خداوند، تجلی اراده و حکمت او در خلقت محسوب می‌شود. این رویکرد، نقش و جایگاه انسان در قبال طبیعت را نیز روشن می‌سازد. در گذشته، برخی از اندیشمندان، ادیان ابراهیمی را به دلیل اعطای جایگاه محوری به انسان در خلقت، مسبب مشکلات زیست محیطی می‌دانستند. در واکنش به این دیدگاه، الهی‌دانان مسیحی با بازخوانی آموزه‌های دینی و سنت کلیسایی، به دنبال رفع این اتهام برآمدند. این تلاش‌ها، زمینه‌ساز شکل‌گیری الهیات محیط زیست و مطالعات مرتبط با آن شد. با تأکید کلیسا بر آموزه‌های دینی، راه برای استخراج و تبیین توصیه‌های اخلاقی در زمینه حفظ و پاسداشت محیط زیست فراهم شد. در این راستا، ارتباط عمیقی بین الهیات محیط زیست و اخلاق محیط زیست شکل گرفت. در حالی که اخلاق محیط زیست بر رابطه انسان با طبیعت تمرکز دارد، الهیات محیط زیست به بررسی رابطه خداوند و طبیعت می‌پردازد. البته در برخی از آثار، مرز بین این دو حوزه به طور کامل رعایت نشده و ضمن بحث از بایدها و نبایدهای اخلاقی در قبال محیط زیست، به پایه و اساس الهیاتی مربوط به آن نیز پرداخته می‌شود (صالح و حسنی، ۱۳۹۶).

۸-۴. رویکردهای زیست محیطی

مسئله بحران محیط زیست از جمله چالش‌های جهان معاصر و حل آن دغدغه جدی بسیاری از پژوهشگران محیط زیست محسوب می‌شود. این بحران که نتیجه مواجه نامناسب انسان در بهره‌برداری از طبیعت است، صدمات جبران‌ناپذیری را بر پیکره طبیعت وارد ساخته است. این آسیب‌ها و صدمات باعث شده تا شیوه مواجه و تعامل انسان، طبیعت و محیط زیست مورد توجه و بازنگری قرار گیرد. در این زمینه رایج‌ترین این رهیافت‌ها عبارتند از: حفاظت‌گرایی، صیانت‌گرایی، بوم‌شناسی اجتماعی، حقوق حیوانات، اخلاق زمین، بوم‌شناسی ژرفانگر، اکوفمینیسم، نیکداری، توسعه پایدار و پایداری. جدول (۱) این رویکردها

را به ترتیب در قالب طیفی از محیط‌محوری و دیدگاه معنوی به انسان‌محوری و دیدگاهی مادی نشان می‌دهد.

جدول ۱- رویکردها و دیدگاه‌های زیست‌محیطی

ویژگی‌ها	رویکردهای زیست‌محیطی
	خدا
بر پیشکاری و مسئولیت انسان نسبت به سایر مخلوقات خداوند و حفاظت از آن تاکید دارد.	
از ارزش طبیعی که فی‌نفسه دارای ارزش مستقل از منافع انسان است، بحث می‌کند.	اخلاق زمین
بر تغییر ارزش‌ها و دانش بوم‌شناسی و عاطفی، تاکید داشته و دوگانه بودن انسان و طبیعت را رد می‌کند.	بوم‌شناسی ژرفانگر
طبیعت را با زن تداعی کرده و برای اصلاح محیط زیست از انگیزه‌های اخلاقی درونی استفاده می‌نماید.	اکوفمینیسم
فهم هر کس از طبیعت با دیگری متفاوت بوده و فهم و تعریف هیچ‌کدام برتر از دیگری نیست؛ برخلاف عصر مدرن، امروزه توانایی انسان در حفاظت از محیط زیست به عنوان تمدن تلقی می‌گردد.	پست‌مدرنیسم
مسائل زیست‌محیطی را ناشی از مشکلات اجتماعی می‌داند و به تخریب محیط زیست از دیدگاه اجتماعی و نقش دوگانه نیروهای فرهنگی و سیاسی جامعه مدرن می‌نگرد.	بوم‌شناسی اجتماعی
در این دیدگاه حقوق و وظایف نسبت به حیوانات، به سلسله زیستی آن‌ها بسط می‌یابد.	حقوق حیوانات
زمین را موجود زنده‌ای تلقی می‌کند که همه موجودات در وحدت با آن هستند و برای شناخت آن رهیافتی کل‌گرایانه دارد که برای سایر اجزاء موجود در طبیعت، حرمت و منزلت قائل است.	گایا
بین ارزش‌های طبیعت و منافع انسانی، تعادل برقرار می‌کند.	وحدت زیستی
عوامل جغرافیایی را اصیل‌ترین عامل تشکیل‌دهنده جامعه، تاریخ و رفتارهای انسان می‌داند.	جغرافیایی‌گرایی
عناصر طبیعت هر یک روح محافظ خود را دارد که آنان را از گزند حفظ می‌کند.	اسطوره‌گرایی
به حفاظت از طبیعت به‌عنوان یک وظیفه و صرف‌نظر از نتایج و پیامدهای آن توجه دارد.	وظیفه‌گرایی
حفظ طبیعت برای استفاده حال یا آینده انسان از طبیعت در اموری مانند پژوهش علمی و یا شهود زیباشناسانه می‌باشد و تنها انسان ارزش ذاتی داشته و برای امور دیگر ارزش ابزاری دارند.	صیانت‌گرایی
سبز تیره، طرفدار ارزش ذاتی طبیعت و تغییرات عمیق در نوع رویکرد انسان به طبیعت‌اند، اما سبزهای روشن معتقدند مسائل زیست‌محیطی فارغ از چگونه بودن آنها، باید ارزش‌گذاری و داوری گردند.	نهیض سیاسی سبز تیره و روشن
منابع طبیعی را با هدف تبدیل بیشترین سود و ارزش افزوده اقتصادی آنها حفظ می‌کند.	توسعه پایدار
تلاشی بین رشته‌ای از آمیختن اهداف اقتصادی و زیست‌محیطی است و به جدایی هستی‌شناسانه بین انسان و طبیعت معتقد بوده و انسان را هدف توسعه می‌داند (عابدی سروستانی و همکاران، ۱۳۸۶)	اسطوره پیشرفت
با مدیریت صحیح زیست‌محیطی، شکل کنونی جامعه بر مشکلات غلبه می‌کند. این دیدگاه آسیب زدن به طبیعت را با این دلیل که در آینده انسان برای آن راه‌حلی خواهد اندیشید، توجیه می‌کند.	فن‌محوری
معتقد به نامحدود بودن منابع طبیعی و بهره‌گیری از آن است.	گسترده‌گری بی‌حد و مرز

۹-۴. جایگاه اهمیت محیط زیست در ادیان الهی

۹-۴-۱. دین اسلام

در آداب اسلامی انس گرفتن دائم انسان با طبیعت کاملاً آشکار و نمایان است. مسلمان با آب

وضو می‌گیرد، بر خاک سجده می‌کند و برای دریافت وقت عبادت به آسمان چشم می‌دوزد. قرآن مجید طبیعت را آیت و مخلوق خداوند دانسته است. در قوانین دین اسلام، حقوق اجتماعی اهمیت بیشتری از حقوق فردی دارد. کسی که آب آشامیدنی مردم را آلوده و آسایش را از مردم سلب کند، از نظر قرآن مجید مفسد در ارض و محارب با خداست. قرآن مجید طبیعت را نشانه خداوند دانسته و با دیده احترام به آن می‌نگرد.

۴-۹-۲. دین زرتشت

دین زرتشت نیز به محیط زیست و اکولوژی توجه کرده است، در این دین هر آنچه که داده خداست، پاک و دوست داشتنی است. در این آیین، همه نعمت‌های خداوندی را در هر جا که باشد، می‌بایست ارج گذاشت و حمایت کرد.

۴-۹-۳. دین مسیحیت

در کتاب‌های عهد قدیم و جدید در مسیحیت نگاه ویژه‌ای به طبیعت وجود دارد؛ به طوری که براساس آیین این دین، انسان حق ندارد به صرف احتمال خطر برای بقای خود، دست به تخریب و نابودی طبیعت بزند. در این دین، حق برتری انسان نسبت به سایر موجودات نمی‌تواند مجوزی برای سوءاستفاده و نابودی نعمت‌های طبیعی و خدادادی باشد (عطاریه، ۱۳۹۱).

۴-۹-۴. دین یهود

در تعلیمات تورات آمده که خداوند هر یک از موجودات را با حق مخصوص خود آفریده و در واقع برای تمام پدیده‌های طبیعی، حقی قانونی در نظر گرفته است. البته با توجه به تحریفات اساسی در این دین، بسیاری از آداب و قوانین حاکم بر مسائل زیست‌محیطی، مورد بی‌مهری قرار گرفته است (معلم بنهنگی و همکاران، ۱۳۹۴).

۴-۱۰. دیدگاه‌های مختلف نسبت به جایگاه ادیان در حفاظت از محیط زیست

در ادیان مختلف، آموزه‌های زیادی را می‌توان پیدا کرد که تکالیف انسان را در رابطه با نحوه برخورد و تعامل با طبیعت مشخص می‌کند. با تمام این تفاسیر، همان‌گونه که اشاره شد، در الهیات محیط زیست با دو نگاه مختلف و متفاوت در این زمینه بحث می‌شود. گروهی دین را عامل نابودی محیط زیست و گروهی دین را عامل نجات محیط زیست می‌دانند (مشهدی و فهیمی، ۱۳۹۴).

۴-۱۰-۱. ادیان علیه حفاظت از محیط زیست

برخی از دیدگاه‌های ملحدانه به دین، به ویژه در دین مسیحیت، آموزه‌های دینی را عامل اصلی تخریب

و نابودی محیط زیست می‌دانند. لین وایت^۱، از جمله این منتقدان، معتقد بود که ریشه بحران محیط زیست در رویکرد استثماراری کلیسا نسبت به طبیعت نهفته است. به عقیده وی، آموزه‌های کلیسایی، نوعی انسان‌محوری دینی را ترویج می‌کنند که جایگزین طبیعت‌محوری مبتنی بر تعالیم الهی شده است. وایت همچنین بر این باور بود که پس از رنسانس و تحت تأثیر آموزه‌های پوزیتیویسم، حقوق حفاظت از محیط زیست از جنبه‌های الهی، آسمانی و فطری خود دور شده است. در این دوره، تلاش برای ارائه مفهومی عقلانی از حقوق صورت گرفت که در آن نقش دین کم‌رنگ و در مواردی مغایر با حمایت و حفاظت از محیط زیست تلقی می‌شد. عصر روشنگری و پس از آن، با ظهور اومانیزم، انسان به عنوان تنها مبنا و غایت ارزش‌ها در نظر گرفته شد و طبیعت و خداوند به حاشیه رانده شدند. این دیدگاه، نوعی بی‌توجهی به محیط زیست را به دنبال داشت که پیامدهای منفی آن تا به امروز قابل مشاهده است (مشهدی، ۱۳۸۹).

۴-۱۰-۲. ادیان عامل حفاظت از محیط زیست

در کنار دستورات اخلاقی متعددی که در ادیان آسمانی بر صفات نیکو و پسندیده انسان تأکید دارند، آموزه‌های فراوانی نیز در زمینه احترام به طبیعت و الهام‌گیری از آن وجود دارد. این آموزه‌ها، که در متون مقدس مانند تورات، انجیل و قرآن یافت می‌شوند، به وضوح تکالیف، وظایف و مسئولیت‌های انسان در قبال طبیعت خداوند را تبیین می‌کنند. در زمینه محیط زیست نیز، ادیان آسمانی از منظر تکلیف، تأکیدات فراوانی کرده‌اند. به عنوان نمونه، در دین اسلام، رعایت حقوق حیوانات از جمله حق نفقه و حق حیات، حق بهداشت، حق تولیدمثل و عدالت با آنها، به وضوح واجب دانسته شده است. همچنین، دستورات اکیدی در مورد حفظ محیط زیست، از جمله ممنوعیت قطع درختان و تخریب طبیعت وجود دارد (کلاتری ارسنجانی، ۱۳۸۱).

۴-۱۱. راهکارهای حفظ محیط زیست در اسلام

راهکارهای حفظ محیط زیست در اسلام به دو دسته آموزه‌های فردی و آموزه‌های اجتماعی تقسیم می‌شود که در ادامه به بیان آن‌ها و راهکارهای مربوطه پرداخته می‌شود.

۴-۱۱-۱. آموزه‌های فردی

الف) تکالیف الزامی: برخی از تکالیف الزامی که از آیات و روایات و نیز قواعد فقهی استفاده می‌شود، عبارتند از: پرهیز از ظلم، پرهیز از ضرررسانی و اتلاف منابع عمومی، پرهیز از اسراف.

ب) رهنمودهای تشویقی و اخلاقی: اسلام، از همان ابتدا بر حفظ و آبادانی زمین به عنوان امانتی الهی

در دست انسان تأکید کرده است. این رویکرد، در آیات و روایات متعددی به وضوح بیان شده و به عنوان یکی از وظایف اصلی انسان در قبال خداوند متعال معرفی شده است. در ادامه، به برخی از نمونه‌های این آموزه‌ها اشاره می‌شود:

✦ **مسئولیت خلیفه‌اللهی:** خداوند انسان را به عنوان خلیفه و جانشین خود در زمین معرفی کرده و از او خواسته تا از این امانت به درستی مراقبت کرده و آبادانی آن را برعهده گیرد (بقره، ۳۰-۳۱؛ هود، ۶۱).

✦ **تأکید بر نظافت:** در دین اسلام، نظافت از اصول و نشانه‌های ایمان دانسته شده و عبادت نیز با نظافت قرین شده است. وضو و غسل، دو نمونه از عبادات واجب مسلمانان هستند که بر نظافت تأکید دارند.

✦ **حفاظت از اماکن عمومی:** در روایات متعددی، به حفظ راه‌ها، آب‌ها و سایر اماکن عمومی و پرهیز از هرگونه آسیب به آنها سفارش شده است.

✦ **تشویق به درختکاری و زراعت:** اسلام، مسلمانان را به کاشت درخت، زراعت و سایر فعالیت‌هایی که به طراوت و سرسبزی محیط زیست کمک می‌کنند، تشویق می‌نماید.

✦ **احترام به محیط زیست در مناسک حج:** در حرم امن الهی، شکار، صید، قطع درختان و گیاهان حرام اعلام شده و در صورت انجام آن، کفاره واجب می‌شود. این امر نشان‌دهنده اهمیت حفظ محیط زیست، حتی در مقدس‌ترین مکان‌ها برای مسلمانان است.

✦ **فرهنگ آینده‌نگری:** آموزه‌های اسلامی، انسان را به نگرانی از آینده و تدبیر برای نسل‌های بعدی تشویق می‌کنند. وقف، صدقات جاریه و آبادانی زمین برای آیندگان، از جمله مصادیق این فرهنگ هستند.

۴-۱۱-۲. آموزه‌های اجتماعی

آموزه‌های اجتماعی در کنار تأکید بر مسئولیت فردی انسان در قبال طبیعت، بر نقش‌آفرینی اجتماعی در حفظ محیط زیست نیز توجه ویژه‌ای دارد. در این راستا، دو عنصر کلیدی در نظام اسلامی، نقشی اساسی ایفا می‌کنند:

✦ **نهاد امر به معروف و نهی از منکر:** براساس آموزه‌های اسلامی، بسیاری از اهداف اجتماعی، از جمله حفظ محیط زیست، در وهله اول باید توسط خود مردم دنبال شوند و ضمانت اجرای آنها نیز برعهده آنهاست. تأسیس نهاد امر به معروف و نهی از منکر و قرار دادن آن در کنار واجباتی مانند نماز و روزه، نشان‌دهنده اهتمام اسلام به این فرایند است. آیات و روایات فراوانی در مورد این نهاد وجود دارد که بر وظیفه تذکر و اصلاح رفتارهای غلط در جامعه، از جمله تخریب محیط زیست، تأکید دارند.

✦ **دولت مقتدر:** در نظام اسلامی، دولت دارای جایگاهی رفیع و وظایف سنگینی است. یکی از مهم‌ترین اختیارات دولت، مالکیت و نظارت بر بسیاری از منابع طبیعی است. این امر به دولت قدرت

می‌دهد تا در جهت حفظ و حراست از این منابع اقدام کند. با این حال، اسلام معتقد نیست که دولت باید به تنهایی تصدی بهره‌برداری از منابع را در دست بگیرد. با توجه به غنای فرهنگ دینی در زمینه توجه به محیط زیست، یکی از موثرترین روش‌ها، فرهنگ‌سازی در این زمینه و آگاه‌سازی مردم از خطرات تخریب منابع طبیعی است. به این ترتیب، مردم خود پیشگام در حفظ محیط زیست شده و این امر به یک فرهنگ عمومی تبدیل خواهد شد. در چنین جامعه‌ای، مردم علاوه بر اصلاح رفتار خود، نسبت به رفتار دیگران نیز بی‌تفاوت نخواهند بود و در صورت مشاهده تخلف، به نهادهای مربوطه گزارش خواهند داد (فراهانی فرد، ۱۳۸۵).

۴-۱۲. سواد زیست‌محیطی

آموزش محیط زیست فرایندی فعال است که طی آن آگاهی، دانش و مهارت‌ها ارتقاء یافته و منجر به درک، تعهد، تصمیمات آگاهانه و فعالیت‌های سازنده برای مدیریت کلیه اجزای به هم آمیخته محیط زیست می‌شود (لاهیجانیان، ۱۳۹۰). همچنین آموزش محیط زیست موجب افزایش دانش و آگاهی عمومی در مورد نتایج زیست‌محیطی فعالیت‌های انسان، کسب مهارت‌های لازم برای حفظ محیط زیست در طول زندگی و ایجاد احساس مسئولیت در عموم مردم می‌گردد. به عبارت دیگر، آموزش محیط زیست درصدد آماده‌سازی شهروندی است که از محیط بیولوژیکی و مسائل مربوط به آن مطلع بوده و مشتاق استفاده و به‌کارگیری راه‌حل‌های رفع مشکلات آن است. از دیدگاه شاه ولی و همکاران (۱۳۸۹) آموزش مفاهیم زیست‌محیطی تلاش برای علاقه‌مند کردن افراد به محیط زیست است. آموزش محیط زیست درصدد ارتقای حس قدرشناسی، ادراک و علاقه و گرایش مثبت دانش‌آموزان نسبت به محیط بوده و نیز رشد و پرورش قدرت فهم، تجارب عملی و ارزش‌گذاری دانش‌آموزان نسبت به نظام‌های مادی و زیستی موجود در زمین و... است. گزارش گروه کاری آموزش محیط زیست، (۲۰۰۷)، حاصل و نتیجه عملی آموزش محیط زیست را اکتساب نوع خاصی از سواد، یعنی سواد زیست‌محیطی می‌داند (سلیمیان‌ریزی و همکاران، ۱۳۹۸).

۴-۱۳. آموزش محیط زیست و سند تحول بنیادین

از یک منظر، می‌توان اهداف نظام آموزشی را در قالب سه حیطه شناختی، عاطفی و روانی- حرکتی تبیین کرد (سیف، ۱۳۹۶). می‌توان گفت که حوزه آموزش محیط زیست با محوریت رشد سواد زیست‌محیطی دانش‌آموزان بر پایه محورهای سه‌گانه فوق شکل می‌گیرد. از جمله متغیرهای مهم برای پیش‌بینی رفتار انسان، دانش فرد درباره مسائل زیست‌محیطی است. دانش به منزله یک ضرورت برای انجام موفقیت‌آمیز فعالیت‌ها قلمداد شده و می‌تواند به مثابه ابزاری جهت چیره شدن بر موانع روان‌شناختی

نظیر ناآگاهی یا اطلاعات غلط مورد استفاده قرار بگیرد (فردوسی و همکاران، ۱۳۸۶).

حجتی سیاح و خدابخشی کولایی (۱۳۹۵) با استناد به دیدگاه کایزر و همکاران تصریح می‌کنند که آگاهی زیست‌محیطی به رشد اطلاعات فرد درباره معضلات محیطی کمک می‌کند. در واقع، آموزش‌های زیست‌محیطی با ایجاد دانش در میان قشرهای مختلف جامعه، از میزان بی‌تفاوتی آنان نسبت به محیط زیست کاسته و افراد جامعه را به عنصری فعال در پیشگیری از تخریب آن تبدیل می‌نماید (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۱). از سوی دیگر، ضرورت توجه به ایجاد عواطف و اخلاقیات مثبت زیست‌محیطی در دانش‌آموزان از اهمیت بسیاری برخوردار است. لذا، باید تغییری اساسی در ارزش‌ها و نگرش‌های مربوط به محیط زیست رخ دهد، تا ارتباط بین انسان و طبیعت معنادار شده و فراتر از آن اشتیاق، تعهد و مسئولیت‌پذیری مضاعف نسبت به محیط زیست را دربرگیرد (محرمنژاد و حیدری، ۱۳۸۵). فدریکو مایور تصریح کرده که ما برای تحقق پایداری در توسعه و حفظ محیط زیست، به اخلاق زیست‌محیطی نیازمندیم (محمودی و ویسی، ۱۳۸۴). می‌توان گفت که اخلاق زیست‌محیطی با کسب دانش و تغییر نگرش زیست‌محیطی افراد به دست می‌آید. لذا، تقویت عواطف و اخلاقیات زیست‌محیطی گام مؤثری در جهت توسعه سریع آموزش‌های محیط زیست برای جوانان است. با توجه به مطالب مذکور که ناظر بر سطوح اثرگذاری حوزه آموزش محیط زیست در عرصه‌های شناختی، عاطفی و عملکردی یادگیرندگان است، تلاش در جهت شناسایی و حل مشکلات این حوزه از اهمیت دو چندان برخوردار شده و زمینه مشروعیت‌بخشی و تثبیت جایگاه این حوزه را در قالب اولویت‌های برنامه آموزشی و درسی مدارس فراهم می‌سازد. واقعیت آن است که بخشی از مشکلات آموزش محیط زیست در نظام آموزشی کشور، ریشه در عدم وجود محتوا و تجارب یادگیری مشخص و مدون در این زمینه داشته و در نتیجه آن دانش‌آموزان از فرصت یادگیری و کسب مفاهیم، اطلاعات، آگاهی‌ها و نگرش‌های زیست‌محیطی محروم می‌شوند. در بیانیه مأموریت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به مأموریت نهاد آموزش و پرورش در خصوص زمینه‌سازی برای دستیابی دانش‌آموزان به مراتبی از حیات طیبه در ابعاد فردی خانوادگی اجتماعی و جهانی اشاره شده است. حیات طیبه، در گرو دو بال ایمان و عمل صالح است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). برنامه درس ملی اشاره نموده است که دانش‌آموزان تربیت شده در نظام آموزش و پرورش کشور باید افراد دارای ویژگی‌های خاص از جمله با ایمان، معتقد به معاد، آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت باشند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱). همچنین سند تحول آموزش و پرورش، مدرسه در افق ۱۴۰۴ در کشور جمهوری اسلامی ایران را مدرسه‌ای معرفی کرده که تجلی‌بخش فرهنگ غنی اسلامی، انقلابی در روابط با خالق، جهان خلقت، خود و دیگران از جمله

تکلیف‌گرایی، مسئولیت‌پذیری، کرامت نفس، امانتداری، پرهیز از اسراف و... است. از جمله مهم‌ترین اهداف کلان سند تحول بنیادین، تربیت انسان موحد مومن و معتقد به معاد، و آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰). بنابراین، در این سند، فرد شاخص تربیت شده باید از حقوقی که طبیعت و محیط زیست برعهده دارند، آگاه باشد و در قبال این حقوق احساس تعهد و وظیفه نموده، توانایی اقدام برای ایفای آن را داشته باشد. لذا، نقش آموزش و پرورش در رشد و تعالی کشور و از جمله ارتقای آداب زندگی و تعالی بهداشتی و زیست‌محیطی باید جدی گرفته شود. بر این اساس، تربیت‌شدگان نظام آموزشی افرادی هستند که با درک مفاهیم بهداشت فردی و اجتماعی و مسائل زیست بوم طبیعی و شهری به منزله امانات الهی، شایستگی حفظ و ارتقای سلامت فردی و بهداشت محیطی را کسب می‌کنند. کلیه عناصر برنامه‌هایی که در چارچوب برنامه درسی ملی اجرا می‌شوند، باید منطبق با ویژگی‌های مصوب این برنامه باشد، از جمله می‌توان به ویژگی‌هایی مانند مبتنی بر مبانی و ارزش‌ها و معارف اسلام ناب محمدی (ص)، برخورداری از یافته‌های معتبر علمی و پژوهشی با تاکید بر بومی‌سازی آن‌ها، بهره‌مندی از دستاوردها و یافته‌های علمی و فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی، برخورداری از رویکرد نوآورانه، آینده‌پژوهانه، و واقع‌بینانه متناسب با فطرت الهی انسان و تاکیدکننده بر نقش مدرسه به عنوان جلوه‌ای از تحقق مراتبی از حیات طیبه و زمینه‌ساز جامع عدل مهدوی (عج) و کانون اصلی تحقق اهداف برنامه‌های درسی و تربیتی اشاره نمود. همچنین برنامه‌های درسی و تربیتی باید مبتنی بر اصول دین محوری، تقویت هویت ملی، اعتبار نقش یادگیرنده، اعتبار نقش مرجعیت معلم، اعتبار نقش پایه‌ای خانواده، جامعیت برنامه درسی، توجه به تفاوت‌ها، تعادل، یادگیری مادام‌العمر، جلب مشارکت و تعامل و اصل یکپارچگی و فراگیری باشد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱).

همانطور که ملاحظه می‌گردد، یکی از پایه‌های اصلی مورد توجه در تمامی بخش‌های سند پایه الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درس ملی، به رسمت شناختن اهتمام به رابطه انسان با طبیعت و محیط زیست، به عنوان بستر تلاش برای تحقق مراتبی از حیات طیبه برای مخاطبان نظام آموزشی است. دیدگاه حاکم بر این حوزه، محیط زیست را خلقت الهی دانسته و بهره‌برداری از طبیعت را به منظور ارتقاء سطح زندگی فردی و خانوادگی، ملی و جهانی، و با هدف تکریم آبادانی و آموختن از طبیعت معرفی می‌نماید.

۴-۱۴. سند تحول بنیادین در آموزش پرورش و مسئولیت در برابر خدا، دیگران و طبیعت

اهداف غایی و کلی آموزش محیط زیست براساس سند تحول بنیادین عبارتند از:

(الف) هدف غایی: تقرب الهی از طریق حفظ محیط زیست به عنوان خلقت خداوند متعال.

ب) اهداف کلان

- زمینه‌سازی برای اجرای موفق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و محافظت از محیط زیست به عنوان خلقت خداوند، حفظ بستر زندگی اجتماعی رو به رشد مردم از طریق آموزش عمومی و همگانی در آموزش و پرورش رسمی و غیررسمی کشور،

- زمینه‌سازی برای تحقق اهداف مندرج در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران، سند الگوی پایه اسلامی - ایرانی پیشرفت، سیاست‌های کلی محیط زیست، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی برای تربیت انسان‌های متعهد و مسئولیت‌پذیر در قبال حقوق و تکالیف‌شان در برابر خدا، خود و دیگران و محیط زیست.

اهداف کلی:

(۱) آموزش و گسترش اخلاق، منش و ادب محیط زیست،

(۲) ارتقاء فرهنگ عمومی جهت حفظ محیط زیست،

(۳) ارتقاء فرهنگ و اخلاق عمومی جهت احترام و رعایت حقوق سایر موجودات،

(۴) ارتقاء دانش، نگرش و مهارت‌های لازم برای تشخیص مسائل محیط زیست، حل مسئله، تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری، مشارکت و مطالبه‌گری و اقدام به نفع محیط زیست، از طریق اندیشه، گفتار، رفتار سازگار با ویژگی‌های فردی و اجتماعی تربیت‌شدگان توصیف شده در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه ملی درسی،

(۵) تربیت مدیران و کارشناسان متخصص و متعهد به اخلاق، منش و ادب محیط زیست،

(۶) تربیت مدیران و کارشناسان مسئولیت‌پذیر و غیرسازشکار در مقابل فشارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تخریب‌گر محیط زیست.

به طور کلی می‌توان گفت، آموزش محیط زیست با محوریت رشد سواد زیست‌محیطی دانش‌آموزان بر پایه حیطه‌های سه‌گانه شناختی، عاطفی و روانی - حرکتی شکل می‌گیرد. در واقع با آموزش دادن مسائل زیست‌محیطی در ابعاد مختلف آن می‌توان میزان بی‌تفاوتی آنها نسبت به محیط زیست را کاهش داده و با توجه به این موضوع، از تخریب محیط زیست پیشگیری کرد. همان‌گونه که اشاره شد، با توجه به اجرای موفق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و محافظت از محیط زیست به عنوان خلقت خداوند، حفظ بستر زندگی اجتماعی رو به رشد مردم از طریق آموزش عمومی و همگانی در آموزش و پرورش رسمی و غیررسمی کشور که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به آن پرداخته شده است، می‌توان در این مسیر گام برداشت تا نه‌تنها تخریب محیط زیست کاهش یابد، بلکه در ساختن محیط

زیستی سالم و شاداب نیز مثمرتر باشد.

۵. نتیجه‌گیری

با افزایش توان فن‌آوری‌ها در بهره‌برداری از منابع طبیعی، تعادل زیست‌محیطی در دو قرن حاضر به زیان طبیعت برهم خورده که پدیده‌ای اسفبار و گاه جبران‌ناپذیر بوده و در ربع قرن اخیر از مرز جامعه گذشته است. برای حفاظت از محیط زیست، نحوه رفتار انسان با طبیعت و روش زندگی وی باید تغییر یابد. امروزه جامعه بین‌الملل راه‌حل این معضل را محافظت از محیط زیست می‌داند و در این راه مایل است از دین کمک بگیرد؛ بر اثر برداشت‌های غیراصولی و بیش از حد از منابع طبیعی که حاصل انقلاب صنعتی و تحولات اجتماعی است، بسیاری از منابع زیست‌محیطی تمام و غیرقابل استفاده شده و بحران‌های زیست‌محیطی نظیر نابودی لایه اوزون، آلودگی‌های رادیواکتیوی، تغییرات اقلیمی، انقراض گونه‌های مختلف حیات وحش و... را به دنبال داشته است. در پژوهش حاضر تلاش شد تا ارتباط الهیات با محیط زیست بررسی شده و اهمیت محیط زیست در اسلام مورد بررسی قرار گرفته و مقوله اهمیت آموزش محیط زیست و تاثیر دین بر پرورش افرادی متعهد و مسئول تحلیل شود. در قرآن کریم و روایات متعددی بر اهمیت محیط زیست تاکید شده است. الهیات محیط زیست نیز در پی آن است که با استفاده از سنت دینی، به تبیین و چاره‌جویی بحران زیست‌محیطی پردازد. بدین منظور جایگاه اهمیت محیط زیست در ادیان الهی نیز مورد بررسی قرار گرفت. در دین مبین اسلام، قرآن مجید، طبیعت را آیت و مخلوق خداوند می‌داند و حقوق اجتماعی در قوانین دین اسلام، اهمیت بیشتری از حقوق فردی دارد. در این میان نباید از آموزش محیط زیست غافل شد؛ چرا که آموزش محیط زیست فرایندی فعال است که طی آن آگاهی، دانش و مهارت‌ها ارتقاء یافته و منجر به درک، تعهد، تصمیمات آگاهانه و فعالیت‌های سازنده برای مدیریت کلیه اجزای به هم آمیخته محیط زیست می‌شود. آموزش‌های زیست‌محیطی با ایجاد دانش در میان قشرهای مختلف جامعه، از میزان بی‌تفاوتی آنان نسبت به محیط زیست کاسته و افراد جامعه را به عنصری فعال در پیشگیری از تخریب آن تبدیل می‌نماید. حتی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تاکید فراوانی بر حفظ محیط زیست و مسئولیت داشتن در قبال طبیعت، خود و دیگران شده است. به طوری که در بیانیه مأموریت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به مأموریت نهاد آموزش و پرورش در خصوص زمینه‌سازی برای دستیابی دانش‌آموزان به مراتبی از حیات طیبه در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی و جهانی اشاره شده و یکی از پایه‌های اصلی مورد توجه در تمامی بخش‌های سند پایه الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه‌ی درس ملی، به رسمت شناختن اهتمام به رابطه انسان با طبیعت و محیط زیست، به عنوان بستر تلاش برای تحقق مراتبی از حیات طیبه

برای مخاطبان نظام آموزشی است. در این زمینه باید محیط را به گونه‌ای منسجم و هدفمند تدوین و طراحی نموده و امکان انتقال آن را به نوجوانان و جوانانی که شهروندان آینده جامعه هستند، فراهم آورد. لذا، آموزش مفاهیم زیست محیطی و حوزه‌های وابسته به آن از اهمیت فراوانی برخوردار است. با توجه به یافته‌های پژوهش پیشنهادات زیر ارائه می‌گردد:

✦ **تقویت آموزش مفاهیم زیست محیطی در نظام آموزشی:** می‌توان با گنجاندن دروس تخصصی و متناسب با سن دانش‌آموزان در این زمینه، آگاهی و درک آنها از اهمیت حفظ محیط زیست را ارتقاء داد. همچنین از روش‌های تدریس فعال، مانند کارهای عملی، بازدیدهای میدانی، استفاده از فیلم و انیمیشن و بازی‌های آموزشی، برای جذاب‌تر کردن آموزش مفاهیم زیست محیطی به دانش‌آموزان استفاده کرد. با برگزاری دوره‌های آموزشی و توانمندسازی معلمان و مربیان در زمینه آموزش مفاهیم زیست محیطی، می‌توان کیفیت این آموزش‌ها را ارتقاء داد.

✦ **نهادینه‌سازی فرهنگ حفاظت از محیط زیست در جامعه:** می‌توان از برنامه‌های تلویزیونی، رادیویی، مطبوعات و فضای مجازی برای افزایش آگاهی عمومی در زمینه اهمیت حفظ محیط زیست و تشویق مردم به رفتارهای زیست محیطی استفاده کرد. همچنین با برگزاری کمپین‌های آموزشی در سطح شهرها و روستاها، مردم را به مشارکت در حفاظت از محیط زیست تشویق نمود. با حمایت از سازمان‌های مردم‌نهاد فعال در زمینه محیط زیست، می‌توان به آنها در انجام فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی و اجرایی در زمینه حفظ محیط زیست کمک کرد.

✦ **تقویت پژوهش در زمینه الهیات محیط زیست:** می‌توان با حمایت مالی و معنوی از این پژوهشگران، به آنها در انجام تحقیقات علمی در این زمینه کمک کرد. همچنین با برگزاری همایش‌ها و کنفرانس‌های علمی، زمینه تبادل نظر و ارائه دستاوردهای پژوهشی در زمینه الهیات محیط زیست را فراهم آورد. با تأسیس مراکز پژوهشی تخصصی در زمینه الهیات محیط زیست نیز می‌توان به ارتقای سطح دانش و تولید علم در زمینه الهیات محیط زیست کمک کرد.

— منابع —

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

- ابراهیمی، قوام؛ مقانکی، صغری؛ عابدین، امیر (۱۳۷۸). روش‌های آموزش مهارت‌های زیست‌محیطی؛ مطالعه موردی: آموزش کودکان. *رشد مدارس*، شماره ۴، ص ۸۹-۸۷
- اسلامی، سید حسن (۱۳۹۲). اخلاق زیست‌محیطی: زمینه‌ها، دیدگاه‌ها و چشم‌انداز آینده. *اخلاق و حیانی*، (۴)۱.
- حجتی سیاح، مریم؛ خدابخشی کولایی، آناهیتا (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش گروهی محیط زیست بر نگرش و آگاهی‌افزایی زیست‌محیطی دانش‌آموزان دختر دبستانی شهر تهران. *پرستاری کودکان*، (۳)۲، ص ۸-۱.
- دیو، رایسنون؛ گارات، کریس (۱۳۸۷). *اخلاق قدم اول*. ترجمه علی اکبر عبدالآبادی. تهران: شیرازه.
- رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین (۱۳۹۱). بررسی راهبردی آموزش حفاظت از محیط زیست در ایران: ضرورت‌ها و تنگناها. *راهبرد*، (۶۵)۲۱، ص ۲۳۳-۲۵۷.
- سروستانی، احمد؛ شاه ولی، منصور؛ محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۶). ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تاکید بر دیدگاه‌های اسلامی. *اخلاق در علوم و فناوری*، (۲-۱)۲.
- سلیمیان‌ریزی، مینا؛ امینی، محمد؛ مدنی، سید احمد (۱۳۹۸). ارزیابی سواد زیست‌محیطی دانش‌آموزان و چالش‌های اجرایی آموزش محیط زیست در مدارس متوسطه. *پژوهش‌های برنامه درسی*، (۱۸)۹، ص ۲۸۸-۳۱۳.
- سیف، علی اکبر (۱۳۹۶). *روانشناسی پرورشی نوین روانشناسی یادگیری و آموزش*. تهران: آگاه.
- شاه ولی، منصور؛ استوار، سمانه؛ ساکتی، پرویز (۱۳۸۹). دانش زیست‌محیطی و عوامل مؤثر بر آن در بین دانش‌آموزان مدارس ابتدایی جزیره کیش. *تازه‌های پژوهش در برنامه درسی*، (۱)۱، ص ۱۰۸-۹۳.
- شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۱). *برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰). *سند تحول بنیادین آموزش و پرورش*. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- صالح، سید محمدحسین؛ حسنی، سید علی (۱۳۹۶). نقد و بررسی مدل‌های الهیات محیط زیست در مسیحیت نوین. *ادیان و عرفان*، (۱)۵۰، ص ۱۲۷-۱۰۳.
- عابدی سروستانی، احمد؛ شاه ولی، منصور؛ محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۶). ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تاکید بر دیدگاه اسلامی. *اخلاق در علوم و فناوری*، (۲-۱)۲، ص ۵۹-۷۲.
- عطاریه م. (۱۳۹۱). طبیعت و محیط زیست در دیدگاه ادیان و آیین‌ها. *روزنامه اعتماد ملی*، ص ۱۴.
- علیزاده شوشتری، عباس؛ شبیری، سید محمد؛ جمشیدی‌راد، محمدصادق؛ محمدی، ناصر (۱۳۹۹). مدل ادب محیط زیست و تبیین اهداف آموزش محیط زیست، براساس دیدگاه اسلامی، مادر بودن زمین. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، (۱۳)۴.
- فخار نوغانی، وحیده (۱۳۹۸). بررسی و نقد مدل آفرینش به‌مثابه پیکر خداوند در الهیات محیط زیست. *پژوهش‌های علم و دین*، (۱)۱۰، ص ۱۲۳-۱۰۱.
- فراهانی‌فرد، سعید (۱۳۸۵). محیط زیست: مشکلات و راه‌های برون‌رفت از منظر اسلام. *اقتصاد اسلامی*، (۲۲)۶، ص ۹۳-۱۲۲.

- فردوسی، سیما؛ مرتضوی، شهرناز؛ رضوانی، نعیمه (۱۳۸۶). رابطه بین دانش زیست‌محیطی و رفتارهای محافظت از محیط. *پژوهشنامه علوم انسانی*، شماره ۵۳، ص ۲۶۶-۲۵۳.
- فهیمی، عزیزالله؛ مشهدی، علی (۱۳۸۸). ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیط زیست، از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی. *پژوهش‌های فلسفی و کلامی*، شماره ۴۱.
- فهیمی، عزیزالله؛ مشهدی، علی (۱۳۹۴). نسبت دین و حقوق محیط زیست؛ رویکرد اسلامی. *مطالعات حقوق بشر اسلامی*، ۴(۸).
- کلاتری ارسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸۱). فقه شیعه و حقوق حیوانات. *فقه*، شماره ۳۳-۳۴.
- لاهیجانیان، اکرم الملوک (۱۳۹۰). *آموزش محیط زیست*. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- محرم‌نژاد، ناصر؛ حیدری، عمران (۱۳۸۵). تدوین الگوی مدیریتی توسعه پایدار آموزش محیط زیست برای نسل جوان کشور. *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، شماره ۲۸، ص ۶۸-۷۷.
- محمودی، حسین؛ ویسی، هادی (۱۳۸۴). ترویج و آموزش محیط زیست، رهیافتی در حفاظت اصولی از محیط زیست. *علوم محیطی*، ۵(۸)، ص ۵۷-۶۴.
- مردانی، ایوب؛ مرعشی، سید منصور؛ صفایی مقدم، مسعود؛ هاشمی، سید جلال (۱۳۹۵). تحلیل مبانی دینی حفاظت از محیط زیست به عنوان یک هدف تربیتی. *آموزش محیط زیست و توسعه پایدار*، ۴(۳).
- مشهدی، علی (۱۳۸۹). *تحول حق بر محیط زیست در محیط عمومی*. رساله دکتری حقوق عمومی. تهران: دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *عدل الهی*. تهران: انتشارات صدرا.
- معلم بنهنگی، فاطمه؛ خرم‌دل، سرور؛ قلی‌زادگان احسان‌آباد، عاطفه (۱۳۹۴). بررسی دیدگاه‌های ادیان مختلف در حفاظت از محیط زیست. در: اولین همایش ملی رهیافت‌های علوم کشاورزی در پرتو قرآن.
- ملانظری، مهناز (۱۳۸۲). *حسابداری محیط زیست*. *پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی*، ۳(۸).
- ملکیان، اسفندیار؛ سلمانی، رسول (۱۳۹۲). *حسابداری محیط زیست از منظر اسلام*. *پژوهش حسابداری*، شماره ۱۱، ص ۱۲۳-۱۳۴.
- نچارپوریان، علی (۱۳۹۰). محیط زیست از منظر قرآن و سنت. *بینات*، ۱۸(۶۹).

Report of the Working Group on Environmental Education. (2007). Shaping our Schools shaping our Future, Environmental Education in Ontario schools. *Environmental Education Research*, 3(2), p. 163-178.